
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО,
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

І. І. КОТЮК
О.І. КОТЮК

**МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ ТЕОРІЇ ПРАВА:
ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ
ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЬЯ**

Дается общая характеристика и психофизиологические механизмы формирования понятий. Подчеркивается, что в пределах функционирования первой сигнальной системы обобщаются результаты внимания, ощущений и восприятий и на основе отдельных признаков объектов познания формируются их субъективные образы – представления.

On the basis of modern scientific knowledge reveals general characteristics and physiological mechanisms of the formation of concepts. Stressed that in the operation of the first signaling system, summarizes the results of focus, feelings and perceptions and on the basis of individual attributes of objects of cognition shape their subjective images - representations.

Удосконалення правової системи неможливе без вдосконалення понятійно-категоріального апарату. І хоча цей висновок є очевидним, означеній проблемі вітчизняними вченими уваги приділяється недостатньо. Як наслідок, сучасна теорія держави і права, з одного боку, відзначається відсутністю визначень ключових понять та однозначних визначень, а з іншого – наявністю великої кількості різних визначень одного й того ж об'єкта; великої кількості надто широких або вузьких визначень; визначень, що базуються на другорядних ознаках; незрозумілих визначень та визначень, що включають незрозумілі поняття; визначень, які є еkleктичним поєднанням різних визначень; великої кількості оціночних понять тощо. Все це свідчить про недосконалість понятійно-категоріального апарату. Водночас, об'єктом комплексного спеціального наукового дослідження ця проблема не стала ні на рівні теорії права, ні на рівні галузевих правових наук. Тим більше це стосується досліджень методологічних аспектів формування понятійно-категоріального апарату, що й зумовлює їх актуальність.

© КОТЮК Іван Ілліч – доктор юридичних наук, завідувач кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

© КОТЮК Олександр Іванович – асистент

Як відомо, переважна більшість понять складається в ході емпіричного пізнання. Саме тому при дослідженні механізмів їх формування слід виходити з того, що оскільки емпіричне пізнання починається з уваги, тобто такої психофізіологічної операції як вибіркоче вирізнення суб'єктом пізнання з оточуючого середовища певного об'єкта і відчування його властивостей, то саме на цьому етапі починається й формування понять.

Називаючи зазначену операцію психофізіологічною, маються на увазі її фізіологічний та психологічний аспекти, які на даному етапі ще є нерозділними, і фактично являють собою включення відповідних аналізаторів (зорових, слухових, тактильних тощо) у взаємодію з окремими ознаками об'єкта, що пізнається, в результаті якої головний мозок й отримує відповідні сигнали. При цьому ознаки та властивості об'єкта пізнання ще сприймаються як «недиференційовані та неопредметнені враження від навколишнього»¹. Тобто у безпосередньому відчутті речі ще сприймаються через певні їх ознаки, які відчуваються, і являють собою певне чуттєве враження. Усвідомлюються ж відчуття як образи речей лише у пізнавальній рефлексії, у самосвідомості. Але якщо в безпосередньому відчутті відчуття і те, що відчувається ще не розрізняються, то вже на рівні сприйняття відбувається категоризація предметів², тобто підведення предмета під певний образ, яким у пам'яті володіє суб'єкт пізнання. Причому основою механізму категоризації є ідентифікація того, що дається у відчуттях і віднесення його до певного класу об'єктів, а вже результат підведення множини подібних предметів до одного класу закріплюється загальним іменем предметів цього класу, яке й слугує для їх позначення та відображення їх фіксованих вихідних властивостей.

Особливістю сприйняття є й те, що на цьому етапі пізнавального процесу окремі ознаки об'єкта ще не відображаються у вигляді цілісного синтетичного образу. Водночас, оскільки людина сприймає явища на основі певного досвіду та знань про них, то у сприйнятті порівняно з відчуттями вже проявляється й діяльність мислення, в результаті якого дані, отримані з відчуття, узагальнюються в формі уявлень. А на відміну від відчуття та сприйняття уявлення вже не перебувають у прямій (абсолютній) залежності від відображуваних об'єктів, оскільки їх безпосередня присутність для формування уявлень вже не є обов'язковою і тому вони являють собою чуттєво-наочний образ предметів і явищ, які сприймалися суб'єктом пізнання раніше, але які в даний момент безпосередньо на його органи чуття вже можуть і не впливати.

Саме тому уявлення як вища форма відображення дійсності на відміну від сприйняття, є вже не чуттєвим, а розумовим процесом, спрямованим на формування цілісного образу, який виступає вже в більш узагальненому вигляді, бо, відображаючи предмети та явища зовнішнього світу не безпосередньо, а з допомогою відчуття і сприйняття та відкидаючи окремі другорядні ознаки відображуваного, уявлення відображають найважливіші з них, зберігаючи при цьому чуттєву форму образу, що й дозволяє людині уявляти предмет і тоді, коли вона вже не відчуває його безпосередньо. Як наслідок, на рівні уявлення постає вже синтетичний образ уявлюваного у якому узагальнюється не тільки те, що давалось у відчуттях, а й те, що безпосередньо органами чуття не сприймалось. Така здатність людського розуму не тільки відтворювати, а й створювати образи предметів, які безпосередньо органами чуття не сприймалися, є уявою, що дає змогу встановлювати недоступні безпосередньому чуттєвому сприйняттю зв'язки і відношення речей, виконувати прогностичну функцію.

Але, крім здатності відображати об'єктивну реальність як таку, що дається у відчуттях, та здатності відображати й те, що безпосередньо органами чуття не дається, важливо відзначити ще одну здатність свідомості, а саме – її здатність зберігати результати відображення в вигляді абстрактних образів – логічних понять (категорій), і таким чином накопичувати інформацію про навколишній світ. Тобто, в процесі пізнання об'єкт дійсності з об'єктивної реальності, яка не залежить від свідомості суб'єкта пізнання і сприймається ним таким, яким він даний йому його відчуттями, будучи узагальненим мисленням, перетворюється в абстрактну об'єктивну реальність – образ цього об'єкта, що відображає його сутність, у вигляді певного поняття, яке, до того ж, є суб'єктивним, оскільки характер цього образу залежить не тільки від самого об'єкта, а й від процесу та наслідків його відображення. А з цього випливає, що для суб'єкта пізнання сутність пізнаного ним об'єкта – це створений ним суб'єктивний образ цього об'єкта, який при цьому продовжує залишатися незалежно та поза його свідомістю «річчю в собі».

Таким чином, рух пізнання відбувається від явища до сутності, від окремих ознак об'єкта, які сприймалися органами чуття, до їх узагальнення і на цій основі через інтеріоризацію* створення абстрактної моделі (логічного образу) цього об'єкта, яка й відображає його сутність. Як наслідок, пізнаний об'єкт для суб'єкта, який його пізнав, вже починає існувати у двох проявах, кожен з яких є об'єктивною реальністю – як об'єкт природи (матеріальний об'єкт) та як його образ, тобто об'єкт думки (логічний, абстрактний об'єкт).

Саме цей процес відображення найзагальніших властивостей предметів і явищ є передумовою до матеріалізації психічних образів та мислених комбінацій у вигляді понять, які є засобом комунікації між людьми і застосовуючи які, ми відповідаємо на запитання – що це таке? А оскільки передумовою діалектичного мислення є дослідження самих понять³, то вченими їм була приділена значна увага⁴ і в літературі можна натрапити на різні їх визначення. Зокрема, що це: уявлення, відомості про щось⁵; це фіксоване значення слова⁶; цілісна сукупність суджень у яких щось стверджується про ознаки досліджуваного об'єкта⁷; мати поняття про предмет, це означає знати, які ознаки йому притаманні, в яких зв'язках і відношеннях він знаходиться з іншими предметами та чим він від них відрізняється⁸; думка, яка фіксує ознаки відображуваних у ній предметів і явищ, що дають змогу відрізнити їх від суміжних з ними⁹; мисленнєве відображення класу індивідів або класу класів на основі загальних ознак¹⁰; результат узагальнення предметів певного класу і мисленого виділення самого цього класу за певною сукупністю загальних для предметів цього класу – і сукупністю відмінних для них ознак¹¹; форма мислення, яка відображає предмети в їх загальних та істотних ознаках¹²; це термін, значення якого встановлюється за допомогою визначення (який виводиться, створюється визначенням)¹³ тощо.

Але аналіз наведених поглядів дає підстави для висновку, що не всі вони є безспірними. Зокрема, якщо виходити з того, що поняття є явищем онтологічним, якому властиве власне існування, то важко погодитись з тим, що «поняття має тільки значення слова», оскільки такий підхід базується на ототожненні поняття з його мовним висловом, зі словом.

Помилковим є й тлумачення поняття як уявлення. Адже хоча уявлення і є продуктом діяльності мозку, але продуктом більш низького рівня його діяльності, ніж

* Інтеріоризація (від лат. *Interior* – внутрішній, глибинний) – мислений перехід від зовнішнього до внутрішнього.

поняття. Зокрема, тут йдеться про те, що уявлення має емпіричний характер, а поняття – абстрактний. Уявлення в процесі розвитку людини виникають раніше, ніж поняття, саме тому їх мають і тварини. Однак для тварини дійсність сигналізується майже виключно тільки подразниками а і слідами їх у великих півкулях, які надходять безпосередньо в клітини зорових, слухових та інших рецепторів. Це те, що є враженнями, відчуттями і уявленнями від навколишнього середовища – все, що ми чуємо і бачимо. Це – перша сигнальна система дійсності, яка у нас з тваринами спільна. Але у процесі розвитку людини відбулось істотне доповнення до механізмів нервової діяльності, оскільки з появою мови, слово створило другу, особливу систему дійсності, яка є сигналом перших сигналів¹⁴.

Отже, уявлення, а на їхній основі аналіз і синтез у діяльності системи мозку виступають вже в рамках першої сигнальної системи. Це означає, що аналіз і синтез відіграють відому роль вже при виникненні відчуттів, сприйнять і уявлень, тобто мають місце в діяльності свідомості як у людини, так і в найбільш розвинених тварин. А узагальнення, поняття являють собою результат специфічної діяльності лише мозку людини. Причому чим вище поняття, тим більше воно віддаляється від уявлення, тим більше виступає на першій план якісна відмінність між уявленнями і поняттям, оскільки поняття формуються на основі уявлень.

Кожне поняття формується на основі узагальнення ознак предметів, якими визнаються ті їхні ознаки та властивості, якими вони відрізняються від інших. Але поняття охоплює не всі ознаки предмета, а тому теоретичне і практичне значення поняття полягає саме в тому, що воно абстрагує від неістотних ознак предметів і фіксує лише істотні, відносно постійні, нерозривно з ними пов'язані ознаки. Саме тому поняття є мисленим з'єднанням і відображенням істотних ознак предмета.

Істотні властивості, ознаки предметів проявляються в ознаках понять. Тобто, ознакам предмета як складові поняття відповідають його ознаки. А як відомо, в логіці істотним називають те, без чого не може існувати певний предмет чи явище як саме цей предмет, це конкретне явище. Саме на правильному виділенні істотних ознак і їх зв'язку базується визначення поняття. Водночас, при формуванні понять стає важливим й суб'єктивний фактор, оскільки те, істотною чи неістотною є та чи інша ознака, є оціночним і визначається суб'єктом пізнання.

Важливо підкреслити й те, що отримані результати пізнання не можуть стати надбанням суспільства до тих пір, поки рух думки не досягне такого рівня абстракції, на якому можливе поєднання створеного поняття з певним символом: знаком, словом або словосполученням. Саме тому мова як продукт практики стає одним із активних факторів формування і подальшого розвитку людини. З її допомогою відбувається передача досвіду та знань від покоління до покоління, оскільки тільки матеріалізуючись у певній і насамперед у мовній формі, думка стає надбанням суспільства. Отже, проникнувши в сутність явищ, ми поступово приходимо й до можливості фіксувати результат, досягнутий думкою, у тому або іншому слові, словосполученні чи в іншій формі. Така матеріалізація виявлених властивостей і особливостей предметів у форму мовних засобів є наступним етапом на шляху руху від чуттєво-конкретного до абстрактного, що являє собою якісно новий рівень у розвитку форм відображення дійсності.

Таким чином, пізнання являє собою особливий процес відображення, що починається з відчуттів і підіймається до діалектичного мислення, яке відображає в поняттях дійсність у всій її різноманітності¹⁵.

Створення найбільш загальних понять (категорій) є невід'ємною частиною процесу пізнання і передбачає різний ступінь як проникнення в сутність явищ, так і абстрагування від безпосереднього «живого» споглядання, результати якого узагальнені й підняті на якісно новий рівень, закріплюється в свідомості фігурами логіки. А оскільки, з одного боку, постійно змінюється і сам світ, а з другого, змінюються і уявлення про нього, то змінюються й поняття. Як наслідок у кожній науці постійно відбуваються процеси розвитку понять – їх уточнення та поглиблення, формування нових та відкидання старих понять. А тому й слід брати до уваги їх конкретно-історичний характер.

При характеристиці понять слід враховувати й їхню багатозначність, от тому правий П.В. Копнін, зазначаючи, що поняття у логіці може тлумачитись і як форма осягнення сутності явищ і як складова суджень¹⁶. Отже, кожне поняття перебуває у зв'язку з іншими поняттями у вигляді суджень, які являють собою форму думки, у якій щось стверджується або заперечується стосовно предметів і явищ, їх властивостей, зв'язків і відносин, і яка відзначається властивістю висловлювати або істину, або помилку. А вже процес зіставлення знань про світ, висловлених у формі суджень, з даними досвіду та з іншими судженнями призводить до формулювання умовиводів, які являють собою форму мислення або логічну дію, в результаті якої з одного або декількох суджень отримується нове судження, у якому міститься нове знання, що свідчить про взаємозв'язок понять.

Поняття як узагальнення формується на певній чуттєвій базі, але саме воно є результатом абстрагування, і тому не завжди має наочну форму. Наприклад, поняття «суд» завжди супроводжується відповідними уявленнями і саме тому є конкретним поняттям, а от поняття «строк покарання» у вигляді певного образу не уявляється, а тому є абстрактним поняттям. Як наслідок, знання є формальними, коли людина не може конкретизувати поняття наочно. Це, звичайно, стосується тільки тих понять, у яких мислиться предмет (конкретне поняття) і не належить до тих понять, у яких мисляться властивості предметів або відношення між ними (абстрактні поняття).

Отже, мислити – це насамперед висловлювати усно, письмово або в умі судження, тобто судити про речі, явища та їхні властивості. Всі думки, що виникають у процесі пізнання являють собою судження, які, будучи висловленими усно або письмово, виступають у формі речень. Як форма мислення судження тісно пов'язані з поняттями. Цей зв'язок проявляється у тому, що поняття неодмінно входять до складу кожного судження, а поняття формулюються тільки за допомогою суджень. Зміст поняття можна розкрити тільки за допомогою суджень.

Мислення рухається від факту до узагальнення (шляхом індуктивних умовиводів) і від узагальнень до фактів (шляхом дедуктивних умовиводів). При цьому узагальнення починає виникати вже при утворенні уявлень, але в повній формі воно втілюється в понятті. При оволодінні поняттями ми абстрагуємось від усіх випадкових ознак і властивостей об'єктів і виділяємо лише ті з них, які є суттєвими для даної групи об'єктів, а тому основним завданням при формуванні понять та визначень є адекватне формулювання сутності визначуваного об'єкта.

Отже, узагальнення – це основна мисленнева операція, яка розкриває сутність явищ. Вони базуються на порівнянні, протиставленні суттєвого випадковому, другорядному. Але узагальнення можливе лише завдяки абстрагуванню, тобто такій мисленневій операції, при якій думка щось відволікає від безпосереднього уявлення і зберігає для себе певну істотну його частку, щоб використати її на на-

ступних етапах мислення (наприклад, з уявлення про людину в цілому упускається неістотне для визначення основи її сутності). А оскільки перехід від чуттєвого до абстрактного і є проникненням у сутність явищ, то саме абстрагування є одним із основних засобів формування понять.

Таким чином, в процесі історичного розвитку люди виробили велику кількість форм комунікації і передавання досвіду. При цьому їхні знання закріплювались і передавались від покоління до покоління в особливій формі, в тих матеріальних предметах та в тих ідеальних явищах і насамперед поняттях, які люди створюють. Як наслідок, для людини продукти її праці є водночас і поняттями, результатом її розуміння, способом фіксації, матеріалізації її розуміння. Як відомо, ще Гегель вказував на те, що слово «поняття» має етимологічний зв'язок з дієсловом „ловити». Поняття – це те, що спіймане, схоплене. Але якщо наявність різноманітних понять свідчить про рівень розуміння суспільством об'єктивної дійсності, то відсутність визначень понять, їхня багатозначність та незрозумілість у науковому спілкуванні яке передбачає їхню чіткість та однозначність, постає серйозною проблемою. Не випадково ще Аристотель зазначав, що ті, хто мають намір взяти участь у розмові, повинні розуміти один одного. Тому кожне з імен ними повинно бути зрозумілим і говорити вони повинні при цьому не про декілька речей одночасно, а тільки про одну. Якщо ж у імені декілька значень, то потрібно пояснити, про яке з них йдеться.

А викладене дає підстави для таких висновків: 1) в структурі механізму формування понять слід розрізняти такі етапи, як встановлення окремих ознак об'єкта, виявлення зв'язків між ними та створення на їх основі абстрактного образу цього об'єкта; 2) кожне поняття являє собою суб'єктивний образ об'єктивної дійсності; 3) створення найбільш загальних понять (категорій) є невід'ємною частиною процесу пізнання і передбачає різний ступінь абстрагування від самого об'єкта пізнання до його суб'єктивного образу; 4) поняття, висловлене у мовній формі, є визначенням; 5) основним завданням при формуванні визначення є адекватне формулювання сутності визначуваного об'єкта; 6) оскільки, з одного боку, змінюється сам світ, а з другого – змінюються й уявлення про нього, то змінюються й поняття та їх визначення, і при їх характеристичі слід враховувати конкретно-історичний характер і понять, і визначень та необхідність їх постійного уточнення, приведення їх у відповідність з реаліями, які вони відображають.

1. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – СПб., 1999. – С. 177. 2. *Брунер Дж.* Психология познания. – М., 1977. – С. 13. 3. *Энгельс Ф.* Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 20. – С. 537–538. 4. Див. напр.: *Дьяков А.С.* та ін. Основы терминотворения: Семант. та соціолінгвіст. аспекти. – К., 2000; *Язык закона* / Под ред. А.Пиголкина. – М., 1990; *Войшвилло Е.К.* Понятие как форма мышления. – М., 1989; *Корнел Попа.* Теория определения. – М., 1976; *Чухакин И.Я.* Методологические проблемы теории понятия. – Л., 1973; *Филатова А.Н.* Некоторые вопросы теории понятия. – М., 1962; *Мельников В.М.* До питання про природу філософських категорій. – К., 1959 тощо. 5. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. – М., 1988. – С. 455. 6. *Фогараш Белл.* Логика. – М., 1959. – С. 147. 7. *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник. – М., 1975. – С. 456. 8. *Конверський А.Є.* Логіка: Підручник. – К., 1998. – С. 123. 9. *Горский Д.П.* Логика. – М., 1963. – С. 292. 10. *Зегет В.* Элементарная логика / Пер. с нем. И.Морозовой. – М., 1985. – С. 118. 11. *Войшвилло Е.К.* Понятие как форма мышления. – М., 1989. – С. 5. 12. *Тоф-*

- тул М.Г. Логіка. – К., 1999. – С. 120; *Логика*. Учебник. – Минск, 1974. – С. 366.
- 13.** *Зиновьев А.А.* Основы логической теории научных знаний. – М., 1967. – С. 35.
- 14.** *Павлов И.П.* Полное собрание сочинений. – М., 1963. – Т. 3, Ч. 2. – С. 335–336.
- 15.** *Макаров М.Г.* Сложность и вариативность категорий диалектики. – Л., 1988. – С. 5.
- 16.** *Копнин П.В.* Диалектика как логика и теория познания. Опыт логико-гносеологического исследования. – М., 1973. – С. 177.